

Die begrip "Calvinisme" in die Afrikaanse geskiedskrywing. 'n Oorsigtelike tipering

R M Britz

ABSTRACT

The term "Calvinism" in the Afrikaans historiography. A historical survey

This article deals with the uses of the term "Calvinism/Calvinistic" in the Afrikaner school of historiography. A careful investigation shows that it was first used during the latter part of the 19th century as a designation of the "northern" Afrikaners. During the 20th century, however, the term received a broadened meaning and application. As an image it articulated the meaning of Afrikaner history. Since its use was not documented, the issue of Afrikaner Calvinism needs theological and historical scrutinising.

In die twintigste eeuse Afrikaanse, of liever Afrikanergeskiedskrywing¹ kom die begrip, of konsep, "Calvinisme" dikwels voor. Daarmee word die godsdienstigkulturele karaktertrek van die Afrikanervolk gekenskets. In die volksgeskiedenis word dit as 'n samebindende faktor en stuwende krag deur Afrikaner historici teruggevind en aangedui. Dit verduidelik soveel van die Afrikaner se geskiedenis en sy optrede daarin. Gedagtig daaraan dat die hele sáák in verband met die sogenaamde Calvinisme van die Afrikaner in onlangse studies² onder die loop geneem is, word die begripsgebruik daarvan in die onderhawige artikel historiografies nagegaan.

Daarvoor is net op die algemene geskiedenis³ van Suid-Afrika, of eintlik, 'n verteenwoordigende groep daarvan, gekonsentreer. Hoewel waardevolle en insiggewende materiaal dienooreenkomstig agterweë gebly het, was die resultaat dekkend genoeg om 'n behoorlike profiel van hierdie begrip, sy betekenisinhoud en funksie by die betrokke geskiedskool, op te stel. Ter wille van 'n vollediger historiese omlysting, is ter saaklike bronne uit die laat negentiende eeu ewe-eens oorweeg. Toe is die begrip as 'n aanduiding of bekendstelling gebruik. Daarteenoor verklap dit in die twintigste eeuse bronne 'n ingrypende betekenisverskuiwing. In 'n nuwe konteks het dit omgesit in 'n godsdiens-historiese singewing.

1 DIE NEGENTIENDE EEU: AANDUIDING EN BEKENDSTELLING

In bronne van kerkhistoriese aard uit die negentiende eeu, en selfs vroeër, kom 'n mens die begrip Calvinisties af en toe teë. 'n Skrywer of twee gebruik dit as 'n

konfessionele tipering van die groep mense wat in 1859 met die Gereformeerde Kerke, waarin ds Dirk Postma leiding gegee het, meegegaan het. Érens merk ds D P M Huet op dat "in hen sluimerd zich onbewust een gevoel van gemis aan Calvinistich prediking, hun door de oude Gereformeerde Boeken overgeleverd ..."4. Vir John Murray kom dieselfde "Doppers" ooreen met die hiper-Calvinistiese Hooglanders in Skotland en, sê hy, "it has become their ambition to preserve the most rigid type of calvinistic orthodoxy"5. Ook vir J W G van Oordt is die "Dopperskerk" "streng calvinistich"6.

As 'n omvattende duiding wat meer as een kerklike groepering insluit, maak "Calvinisme" of "Calvinisten/tisch" historiografies egter sy verskyning in daardie groep boeke wat gedurende die tweede helfte van die negentiende eeu die geskiedenis (of aspekte) van Suid-Afrika so uitgesproke Afrikaans-Hollands gestel het7. Toe, na byna "eene eeuw van onrecht"8, moes die vraag na die historiese waarheid9 uitgemaak word "in di taal en gees van ons volk"10, soos ds S J du Toit in 1877 pertinent daarop aangedring het. Die beleving van gebeure op gebeure het Afrikaanse Hollanders na hulle verlede laat vra om dit reg te stel en te beskrywe. Met 'n tipiese selfbegrip, gedra deur 'n Christelike nasionalisme wat samebindend beleef is, "het posgevat en homself kontekstueel in die geskiedskrywing laat geld"11.

So het H J Hofstede in 1876 die *Geschiedenis van de Oranje-Vrijstaat in verband met eene korte geschiedenis der aangrenzende kolonien*12, opgestel. 'n Paar jaar later, net na die plaaslike gevegte tussen Brittanje en die Zuid-Afrikaansche Republiek, het J D Weilbach en C J N du Plessis die *Geschiedenis van de emigranten-boeren en van den vrijheids-oorlog*13 beskrywe. Die groeiende historiese bewussyn het Bezuidenhout weer laat vra na *De geschiedenis van het afrikaansche geslacht van 1688 tot 1882*14. In 1898 kom die geskiedenis vir J F van Oordt neer op *Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek*15 terwyl N J Hofmeyr, meegevoer deur die politieke implikasies van die gebeure, berig het oor *De Afrikaner-boer en de Jameson-inval*16. Vir die skole het hy *Kijkjes in onze geschiedenis*17 opgestel wat die een druk na die ander beleef het.

Hulle het hande gevat met (veral) Nederlanders wat in 'n groeiende assosiasie die lewe en voorbehoude van die "Boere" gedeel het. En, bewustelik vir hulle ingetree het. Schutte wys daarop hoedat 'n negatiewe inbeelding in Nederland na 1875 vanweë nuwe belangstelling in die Zuid-Afrikaansche Republiek geklee is in die klee van 'n positiewe en entoesiastiese en georganiseerde meelewing18. Hierin het die literatuur wat die "Boere" in Nederland bekendgestel het, nie 'n geringe aandeel gehad nie19. Sodoende het die boeke van J R Roorda-Smit20, F Lion Cachet21, J W G van Oordt22, N Mansveldt23 en W J Leyds24 help skep aan 'n nuwe interpretasie van die Suid-Afrikaanse geskiedenis. 'n Kenmerkende motief en religieuse aksentuering onderskei hierdie werke van die tradisionele koloniale en

Brits-imperiale geskiedskrywing²⁵. In 'n antitese het dit ook polemies en apologeties standpunt ingeneem teen die invloedryke en kritiese "Barrow-Philip-Livingstone"-hipotese en -tradisie²⁶. Laasgenoemde driemanskap verteenwoordig die hoekpilare van negatiewe inbeelding en kritiese weergawe van (veral) daardie groep mense wat as die Afrikanervolk bekend geword het. In werklikheid vorm dit 'n paradigma, wat reeds in die sewentiende eeu by L P G Tachard²⁷ begin en gedurende die twintigste eeu gevolg help gee het aan die liberale en radikale skole van geskiedskrywing.

Die begrip "Calvinisme" kom slegs by enkele van bogenoemde Nederlandse en Suid-Afrikaanse skrywers voor. Daarby wend hulle dit ook net in 'n terloopse sin aan. In hierdie verband kan verwys word na *De worstelstrijd der Transvalers* van F Lion Cachet ('n Nederlander) en *Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek* van J F van Oordt ('n Suid-Afrikaner). Ds Frans Lion Cachet²⁸, wat lank onder die plattelandse Transvalers predikant was, was oortuig dat die Boere "kennelijk geroepen zijn: Zuidelijk Afrika te openen voor Christendom en beschaving²⁹". Hiermee sluit hy aan by 'n gedagte waarmee U G Lauts³⁰ al in 1847 vorendag gekom het. *De Kaapsche landverhuizers of Neerlands afstammelingen in Zuid-Afrika* sou, so maak Lauts die saak uit, "welligt door Gods almachtige wijsheid bestemd en uitverkoren zijn om beschaving en christendom te midden van Afrika's woestenijen over te brengen en te doen wortelschieten!"³¹. Hiermee tree hy vertolkend en kultuurbewus in vir die "Kaapsche landverhuizers" wat Noord van die Oranjerivier van voor af 'n samelewing moes vestig en orden.

Vir Lion Cachet is die Transvaalse geskiedenis 'n *worstelstrijd*. Dit word breedvoerig "aan het volk van Nederland verhaald"³². "In de kerkleer ...", bevind hy, is hulle "Calvinisten"³³. In hierdie sinspeling³⁴ sluit hy klaarblyklik daarmee al die lidmate van ten minste die drie Afrikaans-Hollandse Kerke van gereformeerde belydenis in die Zuid-Afrikaansche Republiek in. Hierdie kerke het toe alreeds vir meer as 20 jaar naas mekaar binne die omlyning van een volk bestaan³⁵ en eintlik die "Boere-volk" omvat.

J F van Oordt voeg 'n ruimer betekenis aan die begrip "Calvinisme" toe. Anders as Cachet spoor hy dit ook op in die staatkundige karakter van die twee Suid-Afrikaanse republieke. Volgens hom was "Kerk en Staat" aan die begin van die Transvaalse konstitusionele ontwikkeling twee "nauw aan elkander verbonden factoren"³⁶. Dit skrywe hy toe aan die "aard van het Afrikaanse volk" en "het Calvinisme, dat de heerschende godsdienst is"³⁷. As suiwer "Calvinistisch standpunt" verteenwoordig hierdie staatkundige reëling "een soort Teocratie, zooals vroeger in Israël in zwang, in de tyden voor en onder de eerste koningen"³⁸.

Beide gebruik die begrip "Calvinisme/tisch" uiteraard in 'n positiewe sin. Hiermee maak die begrip, as 'n kultureel-godsdienstige aanduiding, vir die eerste

keer in die Suid-Afrikaanse (kerk)historiese literatuur sy intrede. Klaarblyklik staan die skrywers nie in die verlengde van die "kerklike" betekenis wat hier en daar in die negentiende eeuse literatuur daaraan geheg is nie. Omdat nóg Cachet, nóg Van Oordt die begripsgebruik dokumenteer, is dit 'n vraag waarom hulle dan wel vir hierdie begrip, en sy spesifieke toepassing, gekies het? 'n Vraag wat aan relevansie wen as in gedagte gehou word dat dit eietyds nie in die samelewing aan die orde was nie³⁹. In die res van die werke wat net voor en net na die eeuwending die Suid-Afrikaanse geskiedenis in sy geheel beskrywe, is 'n verwysing na Calvinisme byvoorbeeld afwesig. Nóg G M Theal⁴⁰, nóg E C Godeé Molsbergen⁴¹ maak hiervan melding. Selfs by diegene wat die kerkgeskiedenis⁴² van Suid-Afrika verhaal het, ontbreek die begrip. In sy gedokumenteerde *Redenvoering bij het Tweede Eeuw-Feest, ter herinnering aan de vestiging der Christelijke Kerk in Zuid-Afrika...*⁴³ verwys Abraham Faure geheel en al nie na 'n Calvinistiese benadering of groepering nie. Ook in die historiese skets van J McCarter oor *The Dutch Reformed Church in South Africa, with notices of other denominations*⁴⁴, ontbreek sodanige tipering. Die *Beknopt Geschiedenis van de Nederduitsche Hervormde Kerk aan de Kaap de Goede Hoop, sedert de stichting der Volkplanting in 1652 tot 1804, volgens nagelaten manuscript van Mr J de Wet... door dr J J Kotzé*⁴⁵ vind nie in die vroeë Suid-Afrikaanse (kerk)geskiedenis iets terug om dit doelbewus as Calvinisties aan te dui nie. Ook die latere *Geschiedenis der Nederduits Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika* waarin Marais sowel "de Transvaalse Kerk" as "de afscheiding in Zuid-Afrika" - dit wil sê die kerkgeskiedenis van diegene wat J F van Oordt en F Lion Cachet historiese beskrywe - behandel, kom die begrip nie voor nie⁴⁶.

Het Cachet en Van Oordt dit hier - van elders af - ingedra? 'n Sterk moontlikheid is om dit na 'n kontemporêre Nederlandse oortuiging en konteks terug te voer. Dáár, anders as hiér, was dit toendertyd wel in omloop in 'n saamgestelde en geskakeerde kultureel-politiese sin. Die Anti-Rewolusionêre en Neo-Calvinistiese beweging van Groen van Prinsterer⁴⁷ en Abraham Kuyper⁴⁸ het 'n hoogtepunt belewe. Vir hulle Christelike en kultuur-politiese beweging het die begrip "Calvinisme" die seggenskrag van 'n slagspreuk gehad⁴⁹ en 'n breë kultureel-godsdienstige betekenis verwerf. Aan die pasgestigte Vrije Universiteit van Amsterdam (voortaan VU), waarin Kuyper so 'n leidende rol gespeel het⁵⁰, het dit al gou 'n wetenskaplike benadering geword. As in aggeneem word dat beide Van Oordt en Cachet eerstehands⁵¹ met die beweging van Kuyper bekend was en daarmee geassosieer het, is dit meer as waarskynlik dat hulle 'n tiperende begrip met sy bepaalde betekenisnuanse by Suid-Afrika ingedra het. Hulle kon dit toepas op 'n "noordelike" groepering van mense wat nie buite die Christelike geloof om hulleself in hule eie republieke wou regeer nie.

Op die keper beskou moet 'n mens uit wat tot dusver gesê is, twee sake

aanvaar. Allereers het kerkhistorici nie daarmee begin om 'n godsdienstig-kulturele tradisie in Suid-Afrika as calvinisties uit te maak nie. Tweedens is dit duidelik dat Afrikaners teen die einde van die negentiende eeu nog nie oor hulleself as Calviniste gedink het nie. In die geskiedskrywing kom die begrip wel voor, maar dan in terme van aanwending, eerder as ontsluiting. Ontlening, eerder as ontwaring. Inbeelding, eerder as singewing. Op stuk van sake was dit vertolking waarmee 'n benadering onder Suid-Afrikaners getipeer is.

In die twintigste eeu staan die saak egter anders. In die historiografie, wat nou uit en uit in Afrikaans, met 'n professionele of wetenskaplike⁵² inset en aanpak kom, duik die begrip "Calvinisme" of "Calvinisties" dikwels op. Vergeleke met die gebruik daarvan by Cachet en Van Oordt, het dit hermeneuties en semanties 'n betekenisvolle verruiming ondergaan. Dit het veel meer geword as die negentiende eeuse aanduiding van 'n godsdienstige-kulturele inslag by "noordelike" Afrikaners.

2 DIE TWINTIGSTE EEU: INGEBEELDE SINGEWING

Anders as by hulle negentiende eeuse voorgangers, is die twintigste eeuse Afrikaner-historici op die ry af oortuig van die Calvinisme van die Afrikaner. Sonder meer word aanvaar dat dit reg aan die begin - 1652 - uit Nederland oorgeplant is. Met die bykom van die Franse "Hugenote" is dit versterk. Blootgestel aan die tempering van die lewe en omstandighede van Afrika en sy inwoners, het dit algaande kenmerkend van die Afrikanertradisie geword. As 'n inherente geestesdrag, so word dit verreken, het dit belange wat veel wyer sny as die leerstellige oorsprong daarvan. Soos wat dit van geslag tot geslag saamgedra is, het dit beslag gegee aan godsdienstige, kulturele en politieke uitinge van die volksgemeenskap waarin dit 'n tuiste gevind het.

As Stellenbosse onderwyser en lektor het Eric Stockenström man-alleen reeds in 1920 'n *Handboek van die geskiedenis van Suid-Afrika tussen 1652 en 1892* geskrywe⁵³. Hy gee egter nie blyke van 'n Calvinisme of Calvinistiese tradisie in daardie geskiedenis nie⁵⁴. Sy tydgenoot en kollega S F N Gie, wat later "Sekretaris vir Onderwys vir die Unie van Suid-Afrika" geword het, het anders geoordeel. In die *Geskiedenis van Suid-Afrika of ons verlede*⁵⁵, soos hy in 1924 sy handboek noem, is die "Kalvinisme" 'n belangrike draer en pyler van die historiese ontwikkeling van die volk waaraan ook hy behoort het. Die "eerste staatstigers" het al "met hulle saamgebring die krag van die Germaan, gewortel in die Kalvinisme. Dit was Kalvyn se leer van die absolute almag van God wat staal in die bloed van die Geuse gebring het; dieselfde leer sou ook in Suid-Afrika vir hulle nakomelinge 'n houvas en 'n inspirasie wees"⁵⁶. Dit het hom laat geld in die politieke ontwikkeling⁵⁷, innerlike

lewe of ingesteldheid⁵⁸ en die kerklik-teologiese tradisie wat hier wortel geskied het⁵⁹.

Met die eerste oogopslag is dit al duidelik dat dit by Gie, vergeleke met die vroeëre gebruik van die begrip, nie gaan om 'n terloopse verwysing of aanduiding nie. Die Calvinisme is vir hom 'n kernsaak, die hout waaruit die Afrikanervolk gesny is. Daarin gewaar hy die sin en dinamiek van die volksbestaan en die volksgees. Vertolk hy nou (in 1924), anders as Cachet en Van Oordt, 'n algemene oortuiging, wat intussen onder die Afrikaners pos moes gevat het? Omdat die begrip "Calvinisme" so sterk in die nakomende geskiedskrywing inslag gevind het, moet hierdie vraag ietwat breedvoeriger behandel word.

Soek 'n mens na die brug waaroor die begrip gekom het om in die twintigste eeu hierdie bepaalde betekenis aan te neem, is kerkhistoriese bronne sekerlik die aangewese plek om mee te begin. In die geledere van die Gereformeerde Kerk, wat sy teologiese opleiding in 1905 na Potchefstroom verskuif het, is daar na die oorlog van 1899-1902 wel begin praat van "Het Calvinisme in ons volksbestaan"⁶⁰. "De inwendige kracht"⁶¹ daarvan het 'n beweging, wat Hexham nagegaan het, op tou gesit⁶². Histories, en kerkhistories het 'n oud-student van die Vrije Universiteit, J D du Toit (Totius), as teoloog van die Gereformeerde Kerk, sy kerk se geskiedenis aan die hand van die Calvinisme verstaan en geïnterpreteer⁶³. Ondertussen het die een teologiese student na die ander aan die Universiteit van Kuiper ingeskryf. Hieraan het ook studente uit die Ned Geref Kerk meegedoen⁶⁴. Daar het hulle sekerlik met die Nederlandse verwerking van Kuiper en die standpunte van die Vrije Universiteit te make gekry en dit na Suid-Afrika oorgebring. In 1929 sou baie van hulle help aan *Die Stigting van die Kristelik-Nasionale Bond van Kalviniste in Suid-Afrika*⁶⁵. 'n Oortuiging en inslag is georden en die begrip het 'n Suid-Afrikaanse konteks en ontwikkeling bygekry. Het Gie by hierdie waters gedrink? Het hy toe hy gedurende 1912⁶⁶ aan die Stedelijke Universiteit van Amsterdam studeer het, kennis geneem van die interpretasie en standpunt van die buuruniversiteit (die Vrije Universiteit)? Wat die saak moeiliker maak, is die feit dat Gie sy tiperende singewing van die Afrikaner se geskiedenis nie dokumentêr verantwoord nie.

Daarby is dit duidelik dat almal hulle nie vir 'n Calvinistiese ontsluiting laat vind het nie⁶⁷. Die Nederduitsch Hervormde Kerk en sy akademici het afwysend bly staan. In die Ned Geref Kerk is uiteenlopend geoordeel. Sommige teoloë, soos Johannes du Plessis - op Stellenbosch - het hulle hierteen verset. Aan die anderkant was daar Stellenbossers wat aan die Vrije Universiteit in Amsterdam gedoktoreer het. Aan die Teologiese Seminarium het hulle, Van Rooyen en Keet, as teoloë en jonger kollegas van Gie tereg gekom. Was hulle te vinde vir hierdie aandrang en insig? Sou Gie dit by hulle gehoor het? Van die Stellenbosse

kerkhistorikus A Moorrees, het hy nie ondersteuning gekry nie⁶⁸. 'n Mens moet dus aanvaar dat hy bewus was van die "nuwe" interpretasie van die geskiedenis in terme van die "Calvinisme" en dat hy in sy standaardwerk daaraan 'n historiese basis gegee het. In die historiografie is sy vertolking nagevolg.

Drie en twintig jaar later, gedurende 1951, het 'n aantal historici saamgewerk en onder redaksie van Wiid, Geyer en Van der Walt gesorg vir nog 'n *Geskiedenis van Suid-Afrika*⁶⁹. Behalwe die politieke verlede, behandel die nuwe "Geskiedenis" die ekonomie, die "inboorling en kleurbeleid" en die "kultuurstryd van die Afrikaner" as eietydse temas. Toe was daar heelwat meer navorsing oor die Suid-Afrikaanse verlede afgehandel⁷⁰. 'n Hele aantal departemente vir geskiedenis het aan die onderskeie Afrikaanse universiteite op dreef gekom⁷¹. En, die sogenaamde rassevraagstuk en -beleid het talle geeste geboei⁷². Bowendien het daar kultuurhistories⁷³ ook weer iets met die Afrikaner gebeur. Sy akademici het aan die woord begin kom. In *Die stryd om die Ordes*⁷⁴, is daar *Koers in die krisis*⁷⁵ aangedui. Die (Neo-)Calvinisme is as 'n lewensbeskouing voorgehou en aanvaar. Kerklik, en teologies, is uiteenlopend, en akkommoderend, oor die Calvinisme gedink. In "Ons eie Calvinisme"⁷⁶ is twee rigtings⁷⁷ onderskei. 'n Derde groep het dit bly afwys as 'n stuk Neo-Calvinisme.

Hierdie differensiering is egter nie in die nuwe handboek opgevang nie. Wat in verband met die begrip "Calvinisme" en "Calvinisties" aangeteken word, is geknip op die patroon wat Gie daarvoor uitgelê het. Tog kom dit na vore in 'n kontekstuele inkleding van sy eie. Die "Calvinistiese geloofsopvatting" word 'n behoudende faktor⁷⁸. Daarby is die begrip nou ook aanduiding van 'n bepaalde lewensbeskoulike ingesteldheid⁷⁹. Opvallend genoeg, weerspieël dit 'n basiese oortuiging in verband met die tradisionele "kleurbeleid" of rassepolitiek. Immers, reeds gedurende die agtiende eeu, so word bevind, het veral op die voorposte "... 'n eie ideologie ten opsigte van die behoorlike verhouding tussen Christen en heiden; blank en gekleur, wat, saam met sy godsdien, en inderdaad eng daaraan verbonde, geword het tot een van die vaste hoekstene van die lewensopvatting van die Afrikaner"⁸⁰ ontwikkel⁸¹.

'n Jonger geesgenoot, D W Kruger⁸² het ongeveer 'n dekade later in 'n verwerking die oorspronklike tweede deel byna in sy geheel laat val en die eerste tot by 1961 bygewerk⁸³. Anders as sy voorgangers, ontdek hy in die 30er jare 'n Calvinistiese groepering in die gelede van die Afrikanervolk. 'n Insig wat onmiddellik die oog vang vanweë die vraag wat dit oproep, naamlik of daar diegene was wat nie Calviniste was nie en vanweë die ideologiese onderbou wat dit veronderstel? Volgens Kruger het D F Malan "ook die steun gehad van baie Calviniste". In 'n veralgemening sit hy dan in 'n fundamentele sin die invloed van die Calvinisme op die ontwikkeling van die politieke en nasionale bewussyn van die

Afrikaners uiteen. "Die Calvinisme," beeld hy dit histories-polities in, "was steeds gekant teen alle sweem van imperialisme of Britsgesindheid en liberalisme. Dit het altyd gewerk in die rigting van 'n eksklusiewe Afrikaanse nasionalisme as die waarborg vir die handhawing van die volkstradisies en godsdienstige oortuigings"⁸⁴. 'n Kultureel-godsdienstige inkleding het aan 'n definitiewe prakties-politiese dimensie gewen.

Hierdie ontsluiting en singewing van die Suid-Afrikaanse geskiedenis in terme van 'n Afrikaner Calvinisme is soos 'n goue draad ingevleg in die magistrale lewenswerk van G D Scholtz⁸⁵. Sedert 1967 het hierdie ouderling van die Ned Geref Kerk en koerantredakteur as kultuurfilosoof die *Ontwikkeling van die Politieke denke van die Afrikaner*⁸⁶ op skrif begin stel⁸⁷. Die Calvinisme van die Afrikaner word duidend en karakteriserend, uitklarend en appellerend vir 'n inheemse leeskring vertolk. In 'n inbeelding kom die plaaslike verwerking daarvan as singewing van die geskiedenis aan die woord.

Ondertussen het nog twee handboeke uit die pen van Afrikaner historici op die rak gekom. Die aandrang om die *Hervertolking van ons geskiedenis*⁸⁸ kon nie ontduik word nie. Daarby is bewustelik rekening gehou met die uiteenlopende historiografiese vertolkings⁸⁹ en metodologiese ontsluiting van die Suid-Afrikaanse erfenisse. Weer 'n keer het die eietyd ander vrae afgedwing en het daar in Suid-Afrika histories 'n wending gekom. Die politieke beleid van afsonderlike ontwikkeling en die skepping van tuislande, het internasionaal onder verdenking gekom. In 'n nuwe politieke bewuswording, waarin swart mense die toon aangegee het, is weerstand opgebou⁹⁰. Dit het almeer gewelddadig tot uiting gekom. In 'n *Omsingelde Afrikanerdom*⁹¹ is aanvaar dat die verledebeeld hersien sou moes word. Sou dit alles die gebruik en betekenisgestalte van die begrip Calvinisme beïnvloed? Volgens die historici het juis die Calvinisme van die Afrikaner immers gevolg help gee aan die politieke ordening en beleidspraktyk wat in Suid-Afrika gedurende die tweede helfte van die twintigste eeu tot stand gekom het.

Gedurende 1971 verskyn 'n *Inleiding tot die geskiedenis van Suid-Afrika* uit die pen van die bekende historikus F A van Jaarsveld⁹². Hy noem dit *Van Van Riebeeck tot Verwoerd 1652-1966*⁹³. In sowel hierdie geskiedwerk, as in talle ander publikasies⁹⁴, hou hy hom aan die gangbare inkleding van die begrip Calvinisme, welliswaar met 'n eie aksentuering. As 'n godsdienstig-historiese inset en motivering word dit 'n hermeneutiese sleutel vir die verstaan van die geskiedenis van die Afrikanervolk. Daarin het veral die Ou Testament, en 'n Ou-Testamentiese verbandlegging in terme van die verbondsvolk, meegehelp⁹⁵. Hy is oortuig dat "die Blanke setlaars algaandeweg hulle gevoel vir Nederland kwytgeraak, en ineengesmelt het tot 'n volk met 'n nuwe identiteit, lewenstyl en geestesinhoud, hoewel sekere basiese erfenisse van Nederland bly voortleef het, soos die

Calvinisme met sy leer van soewereiniteit van God, die uitverkiesingsidee en geroepenheid, die geloof aan die vryheid van die individu en die beginsel van opstand"⁹⁶. In 'n paragraaf oor die "Calvinisme en die behoud van die blanke identiteit"⁹⁷ wys hy daarop hoedat die Calvinisme as geestelike krag die nuwe volk ook gehelp het aan 'n rassebeleid en onderskeiding⁹⁸. Leerstellig in oorsprong kry die Calvinisme van Suid-Afrika histories en plaaslik 'n praktiese gestalte.

Gedurende 1968 het tien medewerkers onder redaksie van C F J Muller *Vyfhonderd Jaar Suid-Afrikaanse Geskiedenis*⁹⁹ gebundel. In hulle weergawe is die begrip Calvinisme¹⁰⁰ bykans afwesig. Hier en daar word wel van 'n nasionaal-godsdienstige tradisie¹⁰¹ gepraat. Wanneer Muller 'n uitklarende besluit vir die boek opstel, bring hy weer die gevestigde assosiasie te berde: "Geïnspireer deur 'n Calvinistiese godsvertroue het die Afrikaners hulle geroepe begin voel om as selfstandige volk die taak van die uitdra van die Westerse Christelike beskawing in Afrika aan te durf"¹⁰².

In die resente verlede het Van Aswegen met 'n dekkende benadering en historiografiese verrekening weer die *Geskiedenis van Suid-Afrika tot 1854*¹⁰³ in 'n handboek saamgevat. Hy kontinueer die Calvinistiese singewing. Volgens hom het die "Voortrekkers... aan hulle Calvinistiese godsdienst bly vaskleef"¹⁰⁴. Sonder skroom aanvaar hy dat "die Groot Trek... in 'n groot mate bygedra (het) om die Christendom en veral die Calvinisme in die binneland van Suid-Afrika te laat versprei"¹⁰⁵. Terselfdertyd is hy nie seker "oor die mate waarin die blankes se godsdienstige opvattinge, gebaseer op die leerstellings van die Calvinisme 'n rol gespeel het in die vorming van hul kleurbewussyn"¹⁰⁶ nie. Ongelukkig klaar hy dit nie uit nie, en volstaan met verwysing na resente studie en vraagstelling in hierdie verband¹⁰⁷. Maar, hiermee het die bevraagtekening van 'n tradisie waarmee Gie so oortuigend begin het, 'n staanplekkie in die Afrikaner-historiografie gekry.

Hiermee is die 20e eeuse begripsgebruik van Calvinisme as 'n singewende konsep in die Afrikaanse geskiedskrywing min of meer omlin. Daarvolgens het die konsekwensies van die teologie van Calvyn dus *via* die sewentiende eeuse Nederlandse Calvinisme, en die van die Franse Hugenoote, in Suid-Afrika bymekaar gekom om 'n tipiese Afrikaner Calvinisme te skep. So word dit histories en historiografies vir die Afrikaner ingebeeld as 'n ideaal en 'n aanbeveling. Anders as by die negentiende eeuse voorgangers, het dit nou 'n omvattende benadering en gemeenskaplike deler word. 'n Inbeelding het uitgeloop op singewing. As 'n ongedokumenteerde aanname het dit historiografies ingeburger geraak. As ingebeelde singewing figureer dit as 'n boeiende veronderstelling, waarmee die geskiedenis van die Afrikaner, én wat hy in daardie geskiedenis gedoen het, verklaar word. Die seggenskrag en betekenisinhoud daarvan, sowel as die kulturele en politieke afleidings wat dit in die hand lê, dring egter aan op verantwoording. Met

inbegrip van die problematiek waarmee dit gepaardgaan, moet die begripsgebruik ten minste teologies-histories en histories-krities geskrutrineer word.

3 DIE PROBLEMATIEK VAN DIE GEBRUIK VAN DIE BEGRIP "CALVINISME" IN DIE AFRIKAANSE GESKIEDSKRYWING

Uit die tiperende oorsig van die begrip Calvinisme in die Afrikaanse geskiedskrywing is dit duidelik dat dit hierin om 'n paradigma gaan wat nie sonder meer aanvaar kan word nie. Hierdie "erfenis" gaan, om mee te begin, mank aan behoorlike dokumentasie. Dit is nie uit primêre bronne beskrywe nie. As 'n aanduiding en latere inbeelding verwerf die begrip "Calvinisme" by hierdie geskiedskool 'n kontekstuele inkleding wat nie vry is van eietydse voorveronderstellings en sentimente nie. Eintlik word dit 'n konseptualisering, wat ooreenstemming in die hand werk. Daarom kan so gemaklik bepaalde afleidings gemaak word, wat op historiese aannames en projeksies rus. Selfs toe in die twintigste eeu besef is dat die geskiedenis dokumentêr beskrywe moet word, is dit nie voorkom nie. Die denk- en handelwyse van die Afrikaner is teoreties in terme van sy Calvinisme beskrywe. Dit is in 'n konteks gedoen waarvan die vertolker deel was. Daarmee is 'n kultureel-godsdiensige tradisie in die Afrikaanse geskiedskrywing nóg deurbreek nóg verantwoord. Brown beklemtoon in hierdie verband dat die "Calvinisme van 'n bepaalde land en 'n besondere kerk moet histories dokumentêr opgespoor en verstaan, georden en beskrywe word. Dit moet vraagstellend gedoen word... Die geskiedenis self moet verken word, anders word 'n gesistematiseerde konsep of paradigma uitgedink en histories ingedink"¹⁰⁸. »E Brown, "Onverantwoorde kontekstuele kerkgeskiedskrywing in Suid-Afrika", »Studia Historiae Ecclesiasticae XIX/1» (1993), 132.

Selfs in die gepaardgaande Afrikaanse kerkgeskiedskrywing ontbreek 'n ekklesiologiese kwalifisering en teologies-kritiese vraagstelling en onderkenning. Kerkhistorici uit die gelede van die Afrikanervolk het hulle, sonder verantwoording laat vind vir 'n Calvinistiese singewing van die geskiedenis van Suid-Afrika en sy Afrikaanse kerke van gereformeerde belydenis¹⁰⁹. So het G B A Gerdener¹¹⁰, anders as sy voorganger Moorrees, en sowel Hanekom¹¹¹ as Van der Watt¹¹² as kerkhistorici van die Ned Geref Kerk hulle daaraan gehou. 'n Mens word egter oombliklik gedwing om kerkhistories te onderskei. Nie alle Afrikaner-kerkhistorici het hulle vir 'n Calvinistiese ontsluiting laat vind nie. Uit die Nederduitsch Hervormde Kerk is afwysend en probleemstellend gereageer teenoor die "Neo-Calvinistiese" ontwikkeling in Suid-Afrika¹¹³. Hierteenoor gebruik die Gereformeerde Kerke in Suid-Afrika die begrip in 'n meer konfessionele sin as aanduiding van 'n teologiese oortuiging¹¹⁴. Hieruit blyk dit dat die saak nie so

eenvoudig is nie. Kerkhistories, en teologies, moet dit uitgeklaar word.

Die wyse waarop historici die teologie van Calvin voorstel, laat nie aan sy benadering en uitgangspunt reg geskied nie. Trouens, hulle is geneig om dit in 'n politieke en kulturele sin - selfs ideologies - om te stel. Daarenteen gaan dit altyd vir Calvin in die eerste plek om die God van die Skrifte, wat sondaars in sy barmhartigheid teëkom. Daarom aksentueer hy in 'n konfessionele sin die oormag van God se liefde, genade, heiligheid en geregtigheid. 'n Teologiese oortuiging wat nie sonder meer, in enkele volsinne fundamentalisties vanuit die uitverkiesing en roeping (byvoorbeeld) opgesom kan word nie. Weliswaar is daar gedurende die twintigste eeu heelwat navorsing oor die invloed van die gedagtes van Calvin in die Wes-Europese ekonomiese, kulturele, sosiale en politieke ontwikkeling gedoen¹¹⁵. Of sodanige teoretisering rus op teologies-kritiese verrekening, is 'n ope vraag. Of die betrokke historici hierby aansluiting gevind het, is onduidelik. Hulle verwys nie daarna nie. In elk geval, Calvin was kind van sy tyd, 'n vlugteling Fransman in Genève, 'n stad in eie reg¹¹⁶.

Om die "erfenis" as 'n verlengstuk van die Nederlandse Calvinisme van die sewentiende eeu in te prent, is eweneens misleidend¹¹⁷. Allereers was dit in Nederland 'n kontekstuele en kerkhistoriese verwerking van teologiese uitgangspunte van Calvin. 'n Nederlandse en Bybelse humanisme en 'n gereformeerde bevindelikheid in terme van die "Nadere Reformatie"¹¹⁸ het hieraan meegedoen, met voorkeure en idees van hulle eie. Die invloed van die libertyne¹¹⁹ in staat, kerk, handel en teologie skakeer die Nederlandse Calvinisme nog meer. Dan was daar diegene wat nie in die eerste plek om kulturele of ander oorwegings aansluiting by Calvin gevind het nie, maar dit met hom in 'n konfessionele sin eens was. Gevolglik was die Nederlandse Calvinisme van die sewentiende eeu wat hier ingedra is, minder Calvyns as wat soms aanvaar word.

Dieselfde argument geld uiteraard vir die Calvinistiese verbandlegging in verband met Frankryk en sy Hugenote. Teologies, en kerkhistories, gaan dit eweneens om 'n kontekstuele verwerking¹²⁰, waarin 'n humanistiese aksentuering en verskuiwing aan te toon is. Selfs die Franse vlugtelingen wat aan die Kaap 'n heenkome gevind het, het nie hieraan ontkom nie¹²¹. Die belangrike punt is egter dat (kerk)historici nie erns gemaak het met die Europese konteks en histories-teologiese aksente en oortuigings daarvan nie. Calvin, Nederland, Frankryk, Suid-Afrika lê nie so reglynig in mekaar se verlengde as wat soms ingebeeld word nie.

4 GEVOLGTREKKING

Op die keper beskou, word die wyse waarop "Calvinisme" in die twintigste eeuse

Afrikaner geskiedskrywing aangewend is, deur besware gedruk, wat nie geignoreer kan word nie. Tog is dit ondenkbaar om die saak wat ongenuanseerd met die begrip "Calvinisme" in die historiografie van die twintigste eeu weergegee word, of uit die geskiedenis weg te skrywe, of dood te swyg. Daar is 'n onderliggende godsdienstige en teologiese inslag en oriëntering af te lees uit soveel bronne van hierdie geskiedenis. Soveel keer het 'n Skriftuurlike oortuiging of verwysing die gang van die geskiedenis help bepaal. Ter wille van die verstaan van die Suid-Afrikaanse geskiedenis - én die van die Afrikaner - vra dit om verantwoording, en behandeling. Vanuit die bronne moet die regstelling kom, en die beredenering plaasvind. As dit om die sin daarvan gaan, moet teorieë¹²² en inbeeldings vermy word.

Die geskiedenis van die afgelope nagenoeg 350 jaar postuleer die vraag na die sin daarvan. Dit lê sekerlik by die voorbehoud van die Vader van Ons Here Jesus Christus waarin Hy *Mensen en Machten*¹²³ laat deel. Dit lê versenke in 'n *Triptiek*¹²⁴ waarin heilsgeskiedenis, kerkgeskiedenis en wêreldgeskiedenis in 'n verband tereg kom. Om met beeld en inbeelding hiermee om te gaan, is om dit te ooreenvoudig. Om "Calvinisme" as 'n hermeneutiese sleutel in hierdie verband te gebruik, is 'n vermyding van die probleem van die geskiedenis.

NOTAS:

- 1 Vir 'n oorsig hiervan, vergelyk F A van Jaarsveld, *Ou en nuwe weë in die Suid-Afrikaanse geskiedskrywing*, Pretoria 1961; K Smith, *The changing past. Trends in the South African historical writing*, Cape Town 1988. Vir 'n tematiese aksentuering, kyk F A van Jaarsveld, *Omstrede Suid-Afrikaanse verlede. Geskiedenis ideologie en die historiese skuldvraagstuk*, Johannesburg 1984, 8 ev; J C Moll (et al), *Tussengroepverhoudinge soos weerspieël in die Suid-Afrikaanse historiografie*, Pretoria 1987, 7 ev.
- 2 Vergelyk A du Toit, "No chosen people. The myth of the calvinist origins of Afrikaner nationalism and racial ideology", *American Historical Review* 88/4 (1983), 920-952; A du Toit, "Captive to the nationalist paradigm: Prof F A van Jaarsveld and the historical evidence for the Afrikaner's ideas on his calling and mission", *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal* 16 (1984), 49-80; E Brown, "Onverantwoorde kontekstuele kerkgeskiedskrywing in Suid-Afrika", *Studia Historiae Ecclesiasticae* XIX(1) (1993), 123-140. Vir teorieë en verdere navorsing in hierdie verband, kyk S Patterson, *The last trek. A study of the Boer people and the Afrikaner nation*, London 1957; S R Ritner, *The role of the Dutch Reformed Church in South Africa in the formulation of Afrikaner race ideology*, PhD University of Colombia 1971; T D Moody, *The rise of Afrikanerdom. Power, apartheid and the Afrikaner civil religion*, Berkly 1975; I R Hexham, *The irony of apartheid. The struggle for national independence of Afrikaner calvinism against British imperialism*, New York 1981; J Kinghorn (red), *Die NG Kerk en apartheid*, Kaapstad 1986; J J Loubser, "Calvinism,

- equality and inclusion. The case of Afrikaner Calvinism," in: S N Eisenstadt (ed), *Protestant ethic and modernization*, London 1969. W A de Klerk, *The puritans in Africa. A history of Afrikanerdom*, Manchester 1975; C Beckers, *Religiöse Faktoren in der Entwicklung der südafrikanische Rassenfrage*, München 1969; J D Thom, "Calvinism in South Africa" in: I Reid (ed), *John Calvin. His influence in the western world*, Grand Rapids 1982, 345 ev. Kyk ook vir 'n behandeling van die tema, *Journal of South African Theology* 19, 1977.
- 3 Vir 'n goeie oorsig (tot 1978), kyk C F J Muller, F A van Jaarsveld, T van Wijk, M Boucher, *South African history and historians - a bibliography*, Pretoria 1979, 36 ev.
 - 4 Kyk *Elpis IV*, 1860, 329.
 - 5 Vergelyk "Some characteristics of our fellow colonists," *The Cape Monthly Magazine XV* (December 1877), 376.
 - 6 J W G van Oordt, *De Transvaalsche gebeurtenissen en de toekomst van Zuid-Afrika*, 's Gravenhage 1881, 25.
 - 7 Historici verwys hierna as die "voorwetenskaplike fase" van die Afrikaner-geskiedskrywing. Vergelyk Moll (et al), *a w*, 8-9.
 - 8 Kyk J de V Roos, *Eene eeuw van onrecht*, Kaapstad 1899. Die eksemplaar in my besit is ss, sd en su.
 - 9 In sy voorrede bring S J du Toit (*Di geskiedenis van ons land in di taal van ons volk*, Paarl 1877) dit onder woorde: "Die een skrywer seg so, en die nader so. En wat is nou waar?" Vergelyk verder D A Scholtz, *Ds S J du Toit as kerkman en kultuurleier*. Ongepubliseerde DTh-proefskrif, US 1975.
 - 10 *Ibid.*
 - 11 Brown, *a w*, 119.
 - 12 H J Hofstede, *Geschiedenis van de Oranje-Vrijstaat in verband met eene korte geschiedenis der aangrenzende kolonien, vooral der Kaapkolonie volgens bezwaren en verklaringen der Voortrekkers, en de archieven, documenten en proclamatien*, 's Gravenhage 1876.
 - 13 Kyk hulle *Geschiedenis van de emigranten-boeren en van den vrijheids-oorlog*, Kaapstad 1882. Kyk verder C N J du Plessis, *Uit de geschiedenis van de Zuid-Afrikaansche Republiek en van de Afrikaanders*, Amsterdam 1898.
 - 14 Kyk C P Bezuidenhout, *De geschiedenis van het Afrikaansche geslacht van 1688 tot 1882*, Bloemfontein, 1883.
 - 15 J F van Oordt, *Paul Kruger en de opkomst der Zuid-Afrikaansche Republiek*,

- Amsterdam Voorw. 1898. Vir hom as skrywer, kyk P J Nienaber, *D'Arbez as skrywer*, Pretoria 1936; E J Conradie, *Hollandse skrywers uit Suid-Afrika. 'n Kultuur-historiese studie II*, Pretoria 1949, 175-202; *SABW II*, 813.
- 16 Kyk N J Hofmeyr, *De Afrikaner-boer en de Jameson-inval*, Nieuwe Editie, Kaapstad-Amsterdam 1896.
 - 17 N J Hofmeyr, *Kijkjes in onze geschiedenis. Een leesboek voor school en huisgezin*, Kaapstad 1894.
 - 18 Vergelyk G J Schutte, *De Hollanders in Krugers Republiek 1884-1899*, Pretoria 1968, 9 ev, 17 ev.
 - 19 Kyk G J Schutte, *Nederlandse publikaties betreffende Zuid-Afrika 1800-1899*, Kaapstad 1989.
 - 20 Kyk J R Roorda-Smit, *Het goed recht der Transvaalsche boeren*, Utrecht 1881.
 - 21 Kyk F Lion Cachet, *De worstelstrijd der Transvalers*, Amsterdam 1882. In 'n mindere mate, *Vijftien jaren in Zuid-Afrika: Brieven aan een vriend*, Leeuwarden 1875.
 - 22 Kyk sy *Slachtersnek, eene bladzijde uit de voorgeschiedenis der Zuid-Afrikaanse Republiek*, Amsterdam 1897; en *De Transvaalsche gebeurtenissen en de toekomst van Zuid-Afrika*, 's Gravenhage 1881. Kyk ook F A van Jaarsveld, "Dr J W G van Oordt (1826-1904) - Erflater van 'n wêreldgeskiedenis aan Suid-Afrika," *Tydskrif vir Geesteswetenskappe* 23/1 (1968), 38-52; *SABW V*, 869-870.
 - 23 Vergelyk N Mansvelt, *De betrekkingen tusschen Nederland en Zuid-Afrika sedert de verovering van de Kaapkolonie door de Engelschen*, Utrecht 1902. Vir hom, kyk *SABW I*, 499.
 - 24 Kyk W J Leyds, *De eerste annexatie van de Transvaal*, Amsterdam 1906; Verder *Het insluiten van de Boerenrepublieken. Twee dele*, Amsterdam 1914. Vir hom, kyk *SABW III*, 529.
 - 25 Vergelyk Moll (et al), *a w*, 3 ev; F A van Jaarsveld, *Ou en nuwe weë ...*, 6ev, 10ev; F A van Jaarsveld, *Omstrede ...*, 33 ev.
 - 26 Vergelyk J Barrow, *An account of travels into the interior of Southern Africa*, London 1801, en *An account of travels into the interior of Southern Africa. Volume the Second*, London 1804; J Philip, *Researches in South Africa... 2 Vols.* London 1828; D Livingstone, *Missionary travels and researches in South Africa including a sketch of sixteen year's residence in the interior of Africa*, London 1857. Kyk ook I Schapera (ed), *David Livingstone South African Papers 1849-1853 VRS* 2(5), Cape Town 1974, veral "The South African Boer and slavery", 67 ev.

- 27 *Voyage de Siam, des Pères Jesuites, envoyez par le Roy aux Indes et a la Chine*, Paris 1686. Kyk die Engelse vertaling van 1688, 79. Vergelyk verder R M Britz: *Beeld en singewing. 'n Ekklesiologiese verkenning van die literatuur waarin die geskiedskrywing oor die Nederduitse Gereformeerde Kerk sy oorsprong het*. Ongepubliseerde DTh proefskrif, US 1989, 139 ev.
- 28 Vergelyk die proefskrif van F Kriel, *Die lewe van Frans Lion Cachet met besondere toespitsing op sy betekenis vir die sending*, Pretoria sj; SABW I, 148-151.
- 29 Vergelyk F Lion Cachet, *De worstelstrijd...*, 28, verder 2, 40, 41, 581.
- 30 Vir hom, vergelyk SABW I, 488-489. Kyk verder G J Schutte, *Nederland en de Afrikaners, adhesie en aversie*, Franeker 1968, 20 ev.
- 31 Vergelyk sy *De Kaapsche landverhuizers of Neerlands afstammelingen in Zuid-Afrika. Door den Hoogleeraar Lauts*, Leyden 1847, 19. Kyk vir hierdie religieuse motief 6, 17-18, 81.
- 32 Amsterdam 1882.
- 33 F Lion Cachet, *De worstelstrijd ...*, 413.
- 34 Waarskynlik sinspeel hy daarop dat die "Transvalers" (soos hy) kerklik en teologies nie die (Nederlands-Hervormde) vrysinnige en liberale interpretasie toegeneë was nie. Vergelyk vir die Nederlandse kerkhistoriese en teologiese agtergrond O de Jong, *Nederlandse kerkgeschiedenis*, Nijkerk 1972, 320 ev; A J Rasker, *De Nederlandse Hervormde Kerk vanaf 1795. Haar geschiedenis en theologie in de negentiende en twintigste eeuw*, Kampen 1974, veral 113 ev; K M Roesingh, *De moderne theologie in Nederland. Hare voorbereidende en eerste period*, sp, sd; Th L Haitjema, *De richtingen in de Nederlandsch Hervormde Kerk*, Wageningen 1934. Al drie gereformeerde kerke onder hulle het immers gekies vir 'n strenger opvatting van die Drie Formuliere van Enigheid. Hierin was Cachet persoonlik betrokke. (Kyk byvoorbeeld G D Scholtz, *Die geskiedenis van die Nederduitse Hervormde of Gereformeerde Kerk van Suid-Afrika 1842-1885*, Pretoria 1956, 187 ev).
- 35 Vir die interpretasie van hierdie kerkgeskiedenis, kyk G D Scholtz, *a w*; B Spoelstra, *Die "Doppers" in Suid-Afrika 1760-1899*, Johannesburg 1963; J M G Storm, *Die Voortrekkerkerk. 'n Histories-kerkregtelike studie van die Nederduitsch Hervormde Kerk 1836-1853*. Ongepubliseerde DD-proefskrif, UP 1984. "
- 36 J F van Oordt, *De opkoms ...*, 80.
- 37 *Ibid*, Paul Kruger is byvoorbeeld volgens sy insig by uitstek 'n prototipe van hierdie soort Calvinisme. Immers, hy bely "op staatkundig terrein... de eeuwige beginselen van Gods Woord." *Ibid*, 379. Mansvelt neem dit net so oor in sy boek. Kyk Mansvelt, *a w*, 93. Leyds, *a w*, 48, sinspeel ook op die

- 38 J F van Oordt, *a w*, 80.
- 39 Volledigheidshalwe word die aandag ook gevestig op die *Kort geskiedenis van die Hugenote deur D'Arbez. In Afrikaans oorgesit deur T J Kruger onder toesig van eerw A Dreyer*, Kaapstad(?) 1927. Daarin maak hy die volgende opmerking: "Die bloed van die Hugenote was die een wat die Calvinisme laat groei en bloei het is egter 'n uitdrukking wat eweseer deur die geskiedenis bevestig is." *A w*, 3. Dit sluit aan by "De voortgang der Calvinisme" wat hy in 'n aanhangsel by sy *Het leven van Johannes Calvin, voor het Zuid-Afrikaanse volk geschetst* (Amsterdam 1908) voeg. Kyk *a w*, 98 ev. In sy *Kort begrip der kerk-geschiedenis ten dienste van scholen en catechisatie* (Amsterdam(?) 1895) kom egter geen verwysing na Calvinisme voor nie.
- 40 Vergelyk sy aangeprese *Geschiedenis van Zuid-Afrika*, 's Gravenhage 1897. Kyk ook sy *History of the Boers of South Africa*, London 1887. Vir G M Theal, kyk I D Bosman, *Dr George McCall Theal as geskiedskrywer van Suid-Afrika*, Amsterdam 1932; M Babrow, *A critical assessment of dr George McCall Theal*. Ongepubliseerde MA-verhandeling, UCT 1962; *SABW IV*, 680.
- 41 Kyk E C Godeé Molsbergen, *Geschiedenis van Zuid-Afrika voor schoolgebruik*, New York 1910. Dit is saamgestel op "verzoek van De ZA Taalbond, De ZA Onderwijzers Unie en De Afrikaanse Christelike Vrouwen Vereniging." Vergelyk ook die verkorte *Geschiedenis van Zuid-Afrika*, Amsterdam 1914. Dit is die tweede deel van sy Vaderlandse Geschiedenis Serie. Vir E C Godeé Molsbergen as historikus, kyk A J Boëseken, "Lewe en werk van prof dr EC Godeé Molsbergen" in: *Tydskrif vir Geesteswetenskappe*, 17/1 (1977), 3-27; *SABW III*, 338-339.
- 42 Vir 'n oorsigtelike tipering van hierdie kerkgeskiedskrywing, kyk E Brown: "Geschiedskrywing by die Nederduitse Gereformeerde Kerk - 'n tiperende oorsig" in *Studiae Historiae Ecclesiasticae IX* (1983), 62 ev, veral 63-84.
- 43 A Faure, *Redenvoering bij het tweede eeuw-feest, ter herinnering aan de vestiging der Christelijke Kerk in Zuid-Afrika...*, Kaapstad 1852.
- 44 J McCarter, *The Dutch Reformed Church in South Africa, with notices of other denominations, a historical sketch by a Scottish minister serving the church in Natal*, Edinburgh 1869.
- 45 *Beknopt geschiedenis van de Nederduitsche Hervormde Kerk aan de Kaap de Goede Hoop, sedert de stichting der volkplanting in 1652 tot 1804, volgens nagelaten manuscript van mr J de Wet... door dr J J Kotzé*. Kaapstad 1888.
- 46 Vergelyk in hierdie verband J I Marais, *Geschiedenis der Nederduits Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika, tot op die Grote Trek*, Stellenbosch 1919; J I Marais, *Geschiedenis der Nederduits Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika*. Deel II, Stellenbosch 1923.

- 47 Vergelyk *Schrift en Historie. Gedenkboek bij het vijftig-jarig bestaan der georganiseerde Antirevolutionaire Partij 1878-1928. In opdracht van de dr A Kuyper-Stichting*, Kampen 1928, 241 ev.
- 48 Vergelyk A Kuyper, *Het Calvinisme. Oorsprong en waarborg onzer constitutionele vrijheden*. Amsterdam 1874; Ook *Het Calvinisme*, Amsterdam-Pretoria 1898, veral 69 ev.
- 49 Vir die Nederlandse agtergrond, kyk D Nauta, *Het Calvinisme in Nederland*, Franeker 1949, 85 ev; De Jong, *a w*, 246 ev; Rasker, *a w*, 171 ev; veral G J Schutte, *Het Calvinistisch Nederland*, Utrecht 1988.
- 50 Kyk J Stellingwerff, *Dr Abraham Kuyper en de Vrije Universiteit*, Kampen 1987.
- 51 Kyk in hierdie verband G J Schutte, *Nederland en de Afrikaners...*, 37 ev, 47 ev, 73 ev.
- 52 Moll (et al), *a w*, 9 ev; F A van Jaarsveld, *Omstrede...*, 16 ev. Vergelyk verder F A van Jaarsveld: "Wie en wat is die Afrikaner" in 'n boekie uit sy pen met dieselfde titel (Kaapstad 1981), 1-72.
- 53 Stellenbosch 1920.
- 54 Dit geld selfs vir die 5de uitgawe (1944) van sy *Geskiedenis van Suid-Afrika Deel II. Die plek van Suid-Afrika in die algemene geskiedenis 1700-1914*, Stellenbosch 1944.
- 55 Stellenbosch Deel I, 1924; Deel II, 1928.
- 56 S F N Gie, *Geskiedenis I*, 53.
- 57 Vergelyk *ibid*, 105 ev.
- 58 Paul Kruger is vir hom byvoorbeeld "die grootste verpersoonliking van die kragte en deugde - en van die konserwatisme van die Calvinistiese veeboerpionier." Kyk *Deel II*, 487. In aansluiting hierby beskrywe hy Sarel Cilliers as 'n "vrome Godsmann, sterk in die onvervalste leer van Geus en Hugenoot." *Deel II*, 302.
- 59 S F N Gie beklemtoon verskeie male die "eienaardigheid van die demokratiese Calvinisme" (*Geskiedenis I*, 104) op kerklike terrein. Daarmee bedoel hy dat die kerklike inrigting "demokraties-selfregerend" (*ibid*, 95) was. Kyk verder *Geskiedenis II*, 335 ev.
- 60 Anoniem. In die *Almanak Gereformeerde Kerk in Zuid-Afrika*, 30, 1904, 23-25.
- 61 *Ibid*, 24.
- 62 Histories en teologies wag hierdie beweging op ekklesiologiese uitklaring en

verantwoording. Om die oorsprong daarvan soos I R Hexham in die Dopper gemeenskap te vind, is te eng gesien. Kyk sy *Totalitarian Calvinism. The Reformed (Dopper) community in South Africa, 1902-1919*. Thesis, University of Bristol 1975. Kyk ook E Botha, *Christelik-Nasionaal. Outentieke, ideologiese of gesekulariseerde nasionalisme?* Potchefstroom 1982.

- 63 Kyk sy opstel "Onze roeping en toekomst", in: J Lion Cachet, *Gedenkboek der Gereformeerde Kerk van Zuid-Afrika*, Potchefstroom 1909, 195-210. Kyk verder J D du Toit: "Geschiedenis van de Hollandse Kerken in Zuid-Afrika, in taferelen geschetst", in: T Hamersma, S O Los en J D du Toit, *De Geschiedenis van de Christelijke Kerk*, Potchefstroom 1911, 315, 329, 349 ev, 358.
- 64 Vergelyk E Brown, "Die oorlog van 1899-1902 en die problematiek van die vaderlandse kerkgeskiedenis van die twintigste eeu", in: *Die kerk in die wêreld. 'n Bundel opstelle aangebied aan Prof Dr A D Pont by sy 25 jarige ampsjubileum*, Pretoria 1982, 33-48.
- 65 Vergelyk die bundel met referate wat onder dieselfde titel deur L J du Plessis byeengebring is (Potchefstroom 1929). Daarin het J D du Toit "Die Calvinisme in Suid-Afrika as historiese verskynsel" nagegaan.
- 66 Volgens gegewens van die departement Geskiedenis van Stellenbosch is die datum 1912. Daarna het hy aan die Universiteit van Berlyn gedoktoreer (1913-1916). Volgens *Nederland Zuid-Afrika. Gedenkboek uitgegeven door de Nederlandsch Zuid-Afrikaansche Vereeniging, bij gelegenheid van haar vijftig-jarig bestaan 1881-1931* (Amsterdam 1931, 269) het S F N Gie gedurende 1905 in Amsterdam studeer. Dit is waarskynlik 'n foutiewe inskrywing.
- 67 Kyk E Brown, "Respons", in: E P J Kleynhans (red), *Abraham Kuyper na 150 jaar*, Bloemfontein 1987, 32 ev.
- 68 Vergelyk A Moorrees, *Die geskiedenis van die Nederduitse Gereformeerde kerk in Suid-Afrika 1652-1873*, Kaapstad 1937. In hierdie standaardwerk oor die Suid-Afrikaanse kerkgeskiedenis, werk A Moorrees nie met 'n Calvinistiese paradigma nie.
- 69 Twee dele. Kaapstad 1951.
- 70 Vir die groot aantal monografieë, kyk C F J Muller, F A van Jaarsveld, T van Wijk, M Boucher, *a w*, 43 ev. Vir wetenskaplike verhandelinge, sien M C E van Schoor, *Lys van proefskrifte en verhandelinge vir geskiedenis tot 1976*, Bloemfontein 1980.
- 71 As gesamentlike onderneming het 'n *Argiefjaarboek vir Suid-Afrikaanse Geskiedenis* sedert 1938 van die pers gekom.
- 72 Besonder invloedryk was die werk van I D MacCrone, *Race attitudes in South Africa: historical, experimental and psychological studies*, London 1937. Sou

- Afrikaner historici sy standpunt ivm die godsdienstige agtergrond tov die ontwikkeling van die rasseverhouding in Suid-Afrika oorgeneem het?
- 73 Met die medewerking van 37 Afrikaanse gesaghebbendes is die *Kultuurgeskiedenis van die Afrikaner* in drie dele byeengebring onder redaksie van C M van den Heever en P de V Pienaar, Kaapstad 1945-1949.
 - 74 Kyk H G Stoker, *Die stryd om die Ordes*. Voorwoord, Pretoria 1941. Veral 220-262 oor die Calvinisme.
 - 75 Onder hierdie titel is 'n aantal "Artikels versamel deur die Federasie van die Calvinistiese Studenteverenigings in Suid-Afrika." Drie Dele. Stellenbosch 1935-1941.
 - 76 Vergelyk F Erasmus, "Ons eie Calvinisme", *Gereformeerde Vaandel* 14/11 (1946), 11-12.
 - 77 Kyk Bekommerd, *Christus die deur. Die twee rigtings van die Calvinisme*. Kaapstad 1935. Kyk verder D G Malan, D Lategan, E E van Rooyen, *Christus en Calvinisme. Die ware toedrag van sake teenoor "Bekommerd" toegelig*. Stellenbosch 1936. Vergelyk verder die byna onvoorsigtelike aantal artikels in *Die Gereformeerde Vaandel*. Daarteenoor, met 'n eie aksentuering, het nog 'n Stellenbosse tydskrif *Die Soeklig*, heelwat oor die "Kuyperistiese" en "evangeliese" Calvinisme geskrywe. Kyk verder J V Coetzee, *Neo-Calvinisme - verbastering of regte ontwikkeling?* Potchefstroom 1944; en S P Engelbrecht, *Neo-Calvinisme - ontwikkeling en afwyking*, Pretoria 1945; en J V Coetzee, *Geskiedenisversaking. Revisie van 'n "gekorreerde" brosjure van prof dr SP Engelbrecht*, Potchefstroom 1946.
 - 78 "Die Calvinistiese geloofsopvatting, wat die priesterskap van elke Christen en veral die huisvader vooropstel, het die gemis aan kerklike versorging en sy gevolge minder ernstig gemaak". *Deel I*, 134.
 - 79 Vergelyk J A Wiid oor "Die wording van die Afrikaner", *Deel II*, 608: "Geografiese faktore, sowel as die uitgesproke individualistiese lewens- en wêreldbeskouing van die Calvinistiese Afrikaner wat in die pioniersomstandighede van die grensgebiede verder versterk is, het gemeenskapsin en volkseenheid teengewerk".
 - 80 *Deel I*, 136-137. Vergelyk verder: "Die rassetrots van die Afrikaner, reeds vroeg ontwikkel, sowel as sy Calvinistiese godsdienst, was die vernaamste skanse teen verbastering." *Deel II*, 607. Daarom was bloedvermenging uit. Kyk ook *Deel II*, 584 ev.
 - 81 In die vyfde boek, wat in deel II opgeneem is en 'n oorsig oor die kultuurstryd van die Afrikaner gee (569 ev), kwalifiseer Anna de Villiers die Calvinisme tiperend: "Dit behels die leer van die voorbeskikking asook die uitverkiesing en verwerping; di die geloof aan 'n Almagtige God, wat geen verantwoording vir Sy dade gee nie, en daarmee hang saam 'n staatsleer

wat die uitbreiding en vervolmaking van die gemeente van uitverkorenes behels. Dit vereis 'n strenge lewenspraktyk, wat die sinnelikheid verdoem en onderdruk; die kerkinrigting is demokraties en daar is geen range nie: alleen die kerkraad, Calvyn se instelling, het seggenskap." Die Calvinistiese kerke, so gaan sy voort, neem ook stelling in ten opsigte van politieke aangeleenthede: "kettervervolging is toelaatbaar en burgeroorlog sowel as godsdiensoorlog geoorloof wanneer nodig." *Ibid*, 575.

- 82 Vergelyk ook sy *The making of a nation*, Johannesburg 1979. Vanweë die populêre trant en styl, word die gedenkboek van A J Boësen (et al), *Drie eeue: die verhaal van ons vaderland* (5 Volumes, Kaapstad 1952-53) nie behandel nie.
- 83 D W Kruger, J A Wiid, A L Geyer, A J H Van der Walt, *Geskiedenis van Suid Afrika*, Kaapstad 1965.
- 84 *Ibid*, 540.
- 85 Kyk F A van Jaarsveld: "G D Scholtz: Historikus van en vir die Afrikaner", in: *Die evolusie van apartheid en ander geskiedkundige opstelle*, Kaapstad 1979, 90-121. Vir 'n bibliografie van G D Scholtz, kyk *ibid*, 101 ev.
- 86 *Deel I*, Johannesburg 1967. In die tweede deel (Johannesburg 1970, Voorwoord) wys hy daarop dat dit vir hom 'n lewenstaak geword het. "Vir my beteken dit 'n geestelike genot wat ek nie graag sal wil ontbeër nie".
- 87 Hy was ook buitengewone professor in geskiedenis (RAU) en Perswetenskap (PU vir CHO). Daarby het hy ook kerkhistories meegewerk en 'n deel van die geskiedenis van die Transvaalse Kerk beskrywe.
- 88 Vergelyk *Die hervortolking van ons geskiedenis*. Simposium met referate van F A van Jaarsveld, Theo van Wijk, C F J Muller en G D Scholtz, Pretoria 1963.
- 89 Bo en behalwe die reeds vermelde werke van F A van Jaarsveld en J C Moll (et al) in hierdie verband, kan ook verwys word na C Saunders, *The making of the South African past. Major historians on race and class*, Cape Town 1988; H M Wright, *The burden of the present*, Cape Town 1977; P R Nel, *Geskiedenis in perspektief*. Ongepubliseerde DPhil proefskrif, US 1984.
- 90 Vergelyk hiervoor M Motlhabi, *The theory and practise of black resistance to apartheid. A social-ethical analysis*, Johannesburg 1984.
- 91 F A van Jaarsveld, *Omsingelde Afrikanerdom*, Kaapstad 1978.
- 92 Reg uit die staanspoor het hierdie historikus hom geïnteresseer in die kenteoretiese voorveronderstellings van sy vak. Daarvoor was hy in leer by sy promotor P J van Winter van Groningen. Hy het dit verder gevoer by Helmuth Plessner, hoogleraar in Wysbegeerte en Sosiologie aan die Universiteit van Göttingen. Onder sy leiding is 'n studie van die kenteorie

- van W Dilthey gemaak. Ook Jan Romein van die Gemeentelike Universiteit Amsterdam het hom voorgegaan in die historiese teorie en historiografie. Na my mening moet 'n mens ten minste hierdie agtergrond verreken in 'n bestudering van die werk van F A van Jaarsveld.
- 93 Johannesburg 1971.
 - 94 Hierdie aangeleentheid kan nagelees word in die twee arms vol publikasies uit die bedrewe pen van F A van Jaarsveld. Dit kan al na sy proefskrif *Die eenheidstrewa van die republikeinse Afrikaners. Deel 1 Pioniershartstogte 1836-1864* (Johannesburg 1951) teruggevoer word. Terloops, M C E van Schoor het in sy studie *Die nasionale en politieke bewuswording van die Afrikaner in migrasie en sy ontluiking in transgariep tot 1854* (Voorwoord 1961) eweneens met 'n soortgelyke tipering en benadering volstaan. Kyk 9-10, 14 ev, 32, 52 ev, 76, 91-92, 96-97.
 - 95 "Hulle roepingsbewustheid in die afgesonderde grenslewe kan tot die Calvinistiese leer en die Ou Testament herlei word". *Van Van Riebeeck tot Verwoerd*, 45.
 - 96 Kyk *Van Van Riebeeck ...*, 41-42, 49, 50, 59.
 - 97 *Ibid*, 43.
 - 98 Kyk ook F A van Jaarsveld, *Die eenheidstrewa...* 23, 29.
 - 99 Pretoria 1968.
 - 100 Slegs eenmaal, in verband met die koms van 'n aantal Skotse predikante vir die Kaaps-Hollandse kerk (ongeveer 1822) word die begrip Calvinisties gebruik. Vergelyk C F J Muller (red), *Vyfhonderd jaar Suid-Afrikaanse geskiedenis*, Pretoria 1968, 130 ev.
 - 101 *Ibid*, 182, 184, 290-291, 591.
 - 102 *Ibid*, 591.
 - 103 Pretoria 1988.
 - 104 H J van Aswegen, *a w*, 273.
 - 105 *Ibid*.
 - 106 *Ibid*, 161.
 - 107 H J van Aswegen verwys na A du Toit: "Captive to the Nationalist paradigm. Prof F A van Jaarsveld and the historical evidence for the Afrikaner's idea on his calling and mission" in *Suid-Afrikaanse Historiese Joernaal* 16 (1984), 48-80. Kyk ook F A van Jaarsveld se reaksie, "André du Toit: Much ado about nothing" in *ibid*, 81. Kyk ook F A van Jaarsveld, *Omstrede...*, 67-71.

- 108 E Brown, "Onverantwoorde kontekstuele kerkgeskiedskrywing in Suid-Afrika", *Studie Historiae Ecclesiasticae* XIX/1 (1993), 132.
- 109 Gedurende die twintigste eeu is veel oor die Calvinisme uit hierdie geleedere geskrywe. Vergelyk D Kempff, *Bibliografie van Suid-Afrikaanse Calviniana*, Potchefstroom 1973; IBC, *Die inslag van die Calvinisme in Suid-Afrika. 'n Bibliografie van Suid-Afrikaanse tydskrifartikels. 4 Bande*, Potchefstroom 1980.
- 110 Vergelyk sy werk *Ons kerk in die Transgariep. Geskiedenis van die Ned Geref Kerk in Natal, Vrystaat en Transvaal*, Kaapstad 1934, 8.
- 111 Kyk T N Hanekom (red), *Ons NG Kerk*, Kaapstad 1952, veral 1 ev; T N Hanekom, *Kerk en volk*, Kaapstad 1956.
- 112 P B van der Watt, *Die Nederduitse Gereformeerde Kerk 1652-1824*, Pretoria 1976, 20.
- 113 Kyk A D Pont, "Die betekenis van Abraham Kuyper op kerkhistories en kerkregtelike gebied", in: E P J Kleynhans, *a w*, 19-31; E Brown, "Respons", in: E P J Kleynhans, *a w*, 32 ev.
- 114 Vergelyk J D du Toit, "Geschiedenis van de Hollandse Kerken in Zuid-Afrika, in taferelen geschetst", in: T Hamersma, S O Los en J D du Toit, *a w*, 315, 329, 349 ev, 358. Kyk ook B Spoelstra, *a w*.
- 115 Kyk byvoorbeeld C Knudsen, "Calvinism as a cultural force", in: I Reid (ed), *a w*, 13 ev; H H Meeter, *The basic ideas of Calvinism*, Grand Rapids ⁵1975; R C Hancock, *Calvin and the foundations of modern politics*, London 1989.
- 116 Kyk A A Van Schelven, *Het Calvinisme gedurende zijn bloeitijd. Geneve - Frankryk*. Amsterdam 1943, 17 ev; J van Genderen e a, *Zicht op Calvijn*, Amsterdam 1963.
- 117 Vergelyk hiervoor Nauta: *a w*, 15 ev; E Godfrey, "Calvin and Calvinism in the Netherlands", in: I Reid (ed), *a w*, 95 ev; De Jong, *a w*, 162ev; S van der Linde, "Calvijn en Nederland", in: J van Genderen e a, *a w*, 183 ev. Kyk ook W van 't Spijker, *Gereformeerden en Dopers*, Kampen 1985. Maar, kyk veral G J Schutte, *Nederland en de Afrikaners*, 143-212.
- 118 Kyk J W Hofmeyr, *Die Nederlandse Nadere Reformasie en sy invloed op twee kontinente. 'n Vergelyking van die invloed en deurwerking van enkele aspekte van die Nederlandse Nadere Reformasie in die Suid-Afrikaanse en Noord-Amerikaanse kontinente*, Pretoria 1989; T Brien e a, *De Nadere Reformatie. Beschrijving van haar vernaamste vertegenwoordigers*, 's Gravenhage 1986.
- 119 Vergelyk J Lindeboom, *Geschiedenis van het vrijzinnig protestantisme in Nederland*. 3 Bande, Amsterdam, 1929-1935.
- 120 Kyk A A van Schelven, *a w*, 124 ev.

- 121 Vergelyk R M Britz: "Hoe gereformeerde was die Franse Hugenote?", in: *NGTT* 31/3 (1990), 348-356.
- 122 Vir literatuur, kyk voetnoot 2 hierbo.
- 123 G J D Aalders, *Mensen en machten*, Kampen 1974.
- 124 Sien W van 't Spijker, *Triptiek van de geschiedenis. De verhouding tussen wereld-, heils- en kerkgeschiedenis*, Goes 1981.